

Багато людей в Україні та за її межами знають цих високопрофесійних фахівців, які завжди гідно робили свою справу, що має велике значення не тільки для розвитку вітчизняної історичної науки, архівної справи, освіти і культури, але й для становлення правової держави і демократичного громадянського суспільства, утвердження світливих гуманістичних ідеалів добра і справедливості, порозуміння і добрих взаємин українського та інших народів Європи і світу.

Тонко і вірно відчувши імперативи часу, полковник Служби безпеки України О.М.Пшенніков і доктор історичних наук, професор Ю.І.Шаповал спільно і кожен по-своєму багато зробили для того, щоб опрацювати і ввести до широкого інформаційного, наукового і культурного обігу, в тому числі і за допомогою журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», той величезний масив архівних документів, що десятиліттями накопичувався у надрах колишнього радянського надтаємничого відомства. Протягом десяти років — від самого першого номеру часопису і до сьогоднішнього — вони вкладають всі свої душевні сили, багатогранні енциклопедичні знання, неабиякий хист дослідників-пошуковців і аналітиків, громадянську зрілість і відповідальність у підготовку кожного нового випуску.

Сподіваємося, що творче ставлення до нелегкої, але благородної справи відновлення історичної справедливості, багатуший досвід наших ювілярів, кращі їх громадянські, професійні і людські якості й надалі будуть у нагоді при вирішенні важливих завдань, які стоять перед всіма нами.

Редколегія

З ІСТОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

*Дмитро Архирейський,
Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)*

БІЛЬШОВИКИ ПРОТИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ: РЕПРЕСИВНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ БОРотьБИ 1920-х рр.

Громадянська війна, що відбувалася на теренах колишньої Російської імперії, у своєму військовому, національному, соціально-економічному і навіть культурному розмаїтті стала своєрідним політичним ситом. Революційні події 1917 р. дали життя багатьом політичним партіям, силам, течіям, рухам, проте з наближенням кінця «революційних змагань» на арені боротьби залишалося все менше і менше реальних борців. Військові перемоги більшовиків були водночас перемогами політичними. І що цікаво, безкомпромісні претензії комуністів на здобутки революції лише збільшували число їх ворогів за рахунок різноманітних соціалістичних і національних партій. Однак, це не зміцнювало через відмінність у поглядах і методах досягнення політичної мети й антирадянський табір, що дозволило більшовикам, зрештою, втримати владу в руках.

Втім, саме існування соціалістичних партій, які і не думали відмовлятися від власної інтерпретації революційної теорії та від нищівної критики політики більшовиків, не могло залишити останніх у спокої. Компартія, не бажаючи ділитися політичною владою, змушена була вживати різноманітних заходів, з репресивними включно, аби послабити і зрештою звести нанівець діяльність соціалістів.

Серйозну загрозу для влади компартії становила Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовики), яка ще з дореволюційних часів користувалася відчутною популярністю серед пролетарських мас. У 1919 р., у розпал громадянської війни, на VIII з'їзді РКП(б) В.Ленін назвав меншовиків «найгіршими ворогами соціалізму»¹, що і визначило

майбутнє ставлення державної партії до РСДРП. Поки що меншовикам дозволялося діяти легально, однак чекісти вже працювали над більш точним їх визначенням: вважати їх контрреволюціонерами за «власним бажанням», «за природою» чи просто «за непорозумінням»².

Подальші події лише поглиблювали конфлікт між більшовиками і меншовиками. У грудні 1919 р. лідери останніх Л.Мартов і Ф.Дан були запрошені на VII Всеросійський з'їзд Рад, де Л.Мартов зачитав програмні положення своєї партії, по суті вимагаючи від комуністів відновлення громадянських свобод. На що В.Ленін безапеляційно заявив: «Коли ми чуємо подібні декларації від людей, що заявляють про співчуття до нас, ми говоримо собі: ні, і терор, і НК * — річ абсолютно необхідна»³.

Впродовж 1920 р., поки тривали військові дії, РКП(б) проводила з меншовиками політичну гру. З одного боку, соціал-демократи легально працювали у радах, контактували з іноземними делегаціями, створювали партійні осередки. З іншого боку, в тому ж році розпочалися систематичні репресії проти членів РСДРП. Більшовиків не влаштовувало, що меншовики користувалися явним авторитетом у пролетарському середовищі, контролюючи профспілки.

Надзвичайні комісії були зорієнтовані комуністичним керівництвом на дискредитацію соціалістів. Вже у лютому 1920 р. відбувся судовий процес над секретарем регіональної спілки металістів, меншовиком Лазаревим. В одному з листів на адресу Донецького губкому КП(б)У сповіщалося, що «цей суд фактично був судом всієї партії (меншовиків. — *Авт.*) і пройшов блискуче»⁴. У тому ж місяці заборонили газету «Наш голос», орган РСДРП в Україні, було розпущено центр профспілок на Полтавщині і т.п.

21–23 березня 1920 р. відбувся суд над членами київської організації РСДРП Г.Д.Кучиним-Оранським, О.Б.Романовим, Н.В.Ландою, а також членом Бунду І.П.Шпером, яких було звинувачено у співпраці з денікінцями, інакше кажучи, у контрреволюції. Реальна ж провина меншовиків полягала у їхньому бажанні зберегти профспілки незалежними від більшовиків. Обвинувач від останніх, Вардін-Мгеладзе, відверто заявляв: «Незалежність від радянської влади профспілок означає, що радянська влада зависає у повітрі. Гасло незалежності профспілок могла виставити лише та партія, яка не хоче, аби радянська влада існувала як влада робітників», а «гасло самостійності профспілок у радянській республіці є гаслом контрреволюційним. Це відбиває сутність справи»⁵.

Відповідним до політичної мети — дискредитація РСДРП — був і виступ: Кучина-Оранського, Романова, Ланду і Шпера ув'язнили у концта-

* НК — Надзвичайна комісія. Йдеться про Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК, рос. аббревіатура — ВЧК). — *Редколегія*.

борі на весь час воєнних дій. Інші підсудні — літератори, викладачі, робітники, службовці, інженери — на необмежений час позбавлялись політичних прав і можливості працювати у профспілкових державних структурах⁶. Вже у наш час, аналізуючи матеріали даного процесу, дослідники С.Кокін і О.Мовчан довели, що кримінальну справу було сфабриковано, причому явно з політичною метою⁷.

Одночасно з процесом відбулася IV конференція КП(б)У, яка визнала, що меншовики «вели і ведуть роботу по розкладу радянської держави» і тому з ними «потрібна найрішучіша боротьба аж до їх цілковитого придушення»⁸.

Різкий та рішучий тон більшовиків був викликаний певними причинами. Меншовикам навесні 1920 р. вдалося провести на виборах у місцеві ради чимало своїх кандидатів: їх агітація знаходила відгук у пролетарському середовищі. Зрозуміло, що більшовиків це непокоїло. Хоча війна з Польщею і Врангелем певною мірою відволікала увагу комуністів від боротьби з опозицією, проте 1 червня 1920 р. з'явився циркулярний лист ВНК, в якому меншовики, по суті, ставилися в один ряд з монархістами та іноземними шпигунами⁹.

Визнаючи, що РСДРП офіційно заявила про свою солідарність з компартією у боротьбі з інтервентами, чекісти вважали, що меншовики провадили підривно діяльність у профспілках, кооперації, серед друкарів. Соціал-демократів притягували до відповідальності не як носії певних політичних поглядів, а як спекулянтів і підбурювачів до страйків, «що руйнують тил, шкодять фронту і солідаризують з Антантою та її агентами»¹⁰. 16 червня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) доручив ВНК «ретельно розробити план розселення меншовицьких політичних вождів для їх повного знешкодження...». Л.Мартову і А.Абрамовичу дозволили виїхати за кордон¹¹.

В Україні меншовики під тиском надзвичайних комісій були змушені перейти на нелегальне становище. Головний комітет РСДРП (керівний орган партії) у заяві до ВУЦВК зазначав, що більшовики закрили вищезгадану газету «Наш голос» (Харків), майже у повному складі Юзівський комітет РСДРП було вислано за межі регіону до кінця війни тощо¹². Звинувачуючи меншовиків у продовженні антибільшовицької агітації, чекісти начебто у відповідь на цю агітацію заарештували у ніч на 19 серпня делегатів Всеукраїнської конференції соціал-демократичної партії¹³.

Партійну документацію меншовиків співробітники НК розглядали як докази їх співпраці з Врангелем і Петлюрою¹⁴, з цього виникла ідея використати дані матеріали у новому судовому процесі над соціалістами. Втім, у жовтні ці плани було переглянуто і остаточно вирішено ув'язнити у концтаборі на період війни арештованих Кучина-Оранського, Чижевського, Астрова, Яріна, Коробкова, Пінснера, Ткаченка, Гросмана, Бабіна, Дука. Ліві меншовики Абрамович, Вайншнейкер, Авербах, Захарович, Малкін, Печерсь-

кий, Рубцов, Шульпін, Скоржинський, Шульмейстер, Бернштейн, Бердичевський, Бер, Борушок-Павлов, Біловський, Штерн були вислані у Грузію.

Водночас з тим Центральне управління надзвичайних комісій України (Цупнадком) та його місцеві органи ліквідували меншовицькі організації у Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці та інших містах¹⁵. У серпні було засуджено кременчуцьких соціалістів Заславського, П'ятигорського, Кветного, Шмойса, Стукуту, Лібермана¹⁶. У грудні того ж року з Полтави і Кременчука вислали ще 30 меншовиків¹⁷. Ясна річ, зміцненню РСДРП ці репресивні дії не сприяли, і все ж таки інші меншовицькі осередки зберігалися у Києві, Катеринославі, Олександрівську, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці, Юзівці. Протистояння більшовиків і меншовиків, таким чином, тривало.

Це протистояння, однак, ще не набуло такого безкомпромісного і жорсткого характеру, як між комуністами і несоціалістичними партіями. На початку 1921 р. на обліку ВУНК перебувало 1288 соціал-демократів. І в цьому ж році за рішенням політбюро ЦК КП(б)У з в'язниць було звільнено ще якусь їх кількість¹⁸. Голова ВНК Ф.Дзержинський вимагав від підлеглих коректного ставлення до заарештованих представників споріднених партій, які розглядалися «не як такі, що караються, а як тимчасово, в інтересах революції ізолювані від суспільства»¹⁹. Меншовиків, заарештованих в Україні, або направляли до ВНК у Москву, або, взявши від них розписку про відмову від участі у політиці, звільняли²⁰. Проте подібна ліберальна практика абсолютно не поширювалася на лідерів РСДРП і партію в цілому.

Економічна і політична криза 1921 р., зумовлена наслідками «воєнного комунізму», показала справедливість вимог соціал-демократів щодо політичного курсу держави. Розуміючи цю проблему як проблему влади, більшовики поставились до неї максимально серйозно. Вже у січні 1921 р. Ленін категорично визначив ставлення правлячої партії до меншовиків: «Теперішній момент вимагає... нещадної боротьби з ними і максимальної недовіри до них, як до найнебезпечніших фактичних посібників білогвардійщини»²¹.

Дуже ефективно був використаний більшовиками проти меншовиків факт Кронштадтського повстання. Соціал-демократи були звинувачені у підбурюванні повстанців і, як наслідок, зазнали подальших репресій. У першій половині березня були проведені арешти по всій Україні, затримані сотні меншовиків, їх партійні органи заборонені, майно конфісковане²². Серед репресованих були С.Андрєєв, Х.Аусен, В.Алаєв, І.Вассерман, А.Вишневський, Л.Гордієнко, С.Гербаненко, Е.Дюжанова, С.Довнарівич, І.Заїка, Є.Ігіна, М.Іванов, П.Козлов, Г.Костін, Л.Ліберман, В.Ладзицький, В.Малик, Ф.П'яних, П.Пілк, Л.Пільдус та ін.²³ Лише в Катеринославській губернії 13 березня було заарештовано 113 із 175 членів РСДРП²⁴.

Списки заарештованих чекісти направляли до керівних партійних органів, водночас збираючи будь-яку інформацію про діяльність своїх політичних опонентів. Березневі арешти меншовиків були настільки масштабними, що партійні інстанції змушені були приймати спеціальні постанови про звільнення частини арештованих і робити зауваження керівникам НК щодо деяких зловживань²⁵.

Але загалом репресії проти соціалістів, навіть не дивлячись на поєднувально-протестну заяву Головному РСДРП від 10 березня, не припинялись. 14 березня всім губкомам КП(б)У було направлено циркуляр за підписом секретаря ЦК Компартії України Ф.Кона, в якому меншовики прямо ототожнювалися зі шпигунами Антанти, і комуністам пропонувалось у будь-який спосіб викривати цих «масових ворогів»²⁶.

Протименшовицька операція, яку проводили українські чекісти, тривала з 11 січня по 24 березня 1921 р. Була порушена відповідна кримінальна справа. 13 соціал-демократів звільнили з-під варті, обмеживши їхні права. А.Левіна, А.Шмойса, М.Бабіна та інших було вирішено тримати під вартою і далі, як «активних противників диктатури пролетаріату до особливого розпорядження»²⁷. 30 березня політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь про заарештованих меншовиків, вирішило звільнити тих, хто був пов'язаний з РСДРП «тільки за своєю обивательсько-інтелігентською психологією»²⁸. Всього ж було заарештовано 122 меншовики, з яких 69 звільнили, 30 — з підпискою про невийзд, трьох засудили до ув'язнення у концтаборах, 24 вислали у розпорядження ВНК²⁹.

4 червня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) постановило: «Дати ВНК директиву посилити боротьбу проти меншовиків з огляду на посилення їх контрреволюційної діяльності. Доповідь тов. Уншлихта і Менжинського призначити в Політбюро через два тижні»³⁰. У зв'язку з цим 25 і 30 червня ВНК телеграфувала місцевим комісіям про необхідність звертати увагу на підпільну діяльність соціал-демократів. Готуючи доповідь, Уншлихт склав проект роботи ВНК на наступний рік, в якому передбачав систему заходів проти «антирадянських партій» з ліквідацією есерів і меншовиків включно.

Планувалося, зокрема, в липні-серпні 1921 р. провести масові арешти членів РСДРП, а до цього обмежитись «здійсненням групових і персональних ізоляцій меншовиків у залежності від проявлення ними активності». ВНК мала вислати неактивних меншовиків з великих промислових центрів³¹. Комісія звернулася з проханням до ЦК КП(б)У видати постанову, яка б забороняла комуністам клопотатися про звільнення заарештованих членів нерадянських партій³².

Крім репресій у боротьбі проти меншовиків застосовувалися й інші методи. Основну увагу компартія приділяла зменшенню впливу соціалістів у профспілкових і кооперативних організаціях, що становило істотну про-

блему для більшовиків. До кінця 1921 р., вдало поєднуючи масові каральні акції з пропагандистськими кампаніями, влада не давала можливості меншовикам налагодити серйозну роботу³³.

Тільки наприкінці року звільнені з в'язниць члени РСДРП почали розглядати програму своїх дій, враховуючи факт переходу РКП(б) до нової економічної політики. Компартія перехоплювала програмні ідеї опозиційних партій, не бажаючи втратити владу. Меншовикам, як і іншим опозиціонерам, необхідно було пристосовуватись до реалій, аби продовжити своє політичне життя.

За таких умов, перебуваючи фактично на напівлегальному становищі, меншовики відновили діяльність своїх губкомів. Головний комітет РСДРП в Україні випустив велику кількість листівок під назвами: «Підсумки Жовтневої революції», «Кого треба судити або до чергового погрому», «Під загрозою нових репресій». Головну ідею, яку сповідували у той час меншовики, висловив їх лідер Ф. Дан, котрий закликав пристосовувати політичну надбудову до нового економічного базису, що саме створювався³⁴.

Посилена робота проводилась соціалістами у молодіжному середовищі, де створювалися осередки і гуртки. Активну групу меншовики спромоглися, приміром, сформувати у Харківському технологічному інституті³⁵. Більшовики реагували адекватно. Оцінивши всю небезпеку від діяльності меншовиків у молодіжному середовищі, у січні 1922 р. була проведена операція проти членів молодіжної течії меншовизму. Водночас політбюро ЦК КП(б)У заборонило меншовикам працювати у профспілках³⁶.

У березні 1922 р. відбулися нові арешти меншовиків: було взято під варту 54 активних членів РСДРП, з них 24 — у Катеринославі³⁷. 48 арештантів були вислані до Туркестану. Серед висланих були Л.Потушанський, Н.Крилов-Мартинів та ін.³⁸.

У відозві Катеринославського комітету РСДРП ці події описувались таким чином: «1 квітня 1922 р. влада вислала з міста на Північ 21 соціал-демократа меншовика, яких протягом двох тижнів протримали без висунування їм жодних звинувачень, без всілякої видимості суду, без допитів і слідства у підвалах губчека. ...Безшумно, потихеньку, крадькома були здійснені арешти соціал-демократів, і також, таємно, без розголосу, більшовики здійснили їх висилку з міста...»³⁹.

У самому ж Державному політичному управлінні (ДПУ), яке в цей час прийшло на зміну ВНК, засоби ізоляції та висилки, що застосовувалися проти політичних опонентів правлячої партії, визначались як «шлях безкровних репресій».

Після весняного розгрому меншовики тимчасово відсторонились від активної роботи, уникаючи нових репресій⁴⁰. Цьому також сприяли розходження у поглядах соціал-демократів щодо тактики і стратегії їхньої партії в нових реаліях життя.

Важливим елементом тиску на РСДРП з боку держави стало утворення так званого Бюро сприяння органам ДПУ на місцях. З кінця березня 1922 р. у кожній державній установі призначались комуністи, що зобов'язані інформувати ДПУ про «всілякі явища антирадянського характеру і, в першу чергу, про діяльність меншовиків та есерів»⁴¹. Члени «антирадянських» партій бралися на облік, на них заводились досьє, зібраний компромат передавався ДПУ. Характерно, що відповідальним за цю роботу комуністам суворо заборонялось розголошувати будь-яку інформацію⁴².

Зростання впливу РСДРП дуже непокоїло лідерів компартії, які отримували від ДПУ повідомлення про те, що меншовики «значно пожвавішали і вже накреслили план завоювання кооперативного апарату»⁴³. У структурах ДПУ терміново створювалися спеціальні підрозділи, які брали під нагляд сферу кооперації⁴⁴.

Дійсно, згідно з офіційними джерелами інформації, до літа 1922 р. спостерігалось певне пожвавлення діяльності меншовиків. Обновився склад Головному РСДРП — його членами стали Григорьев, Крейзен, Шифрін, Аузем, Могилянський, Кононенко.

За даними ДПУ, в Україні нараховувалося близько 530 соціал-демократів, у тому числі в Харкові — 100, Києві — 40, Одесі — 40, Катеринославі — 70, у Полтавській і Чернігівській губерніях — по 20, у Кременчуці, Миколаєві, на Поділлі й Запоріжжі — по 30, у Донбасі — близько 100 чоловік. Активне ядро налічувало 200–250 осіб⁴⁵. Виходили друковані видання меншовиків: «Социалистический вестник», «Бюллетень Главкома», «Социал-демократ»⁴⁶.

Головом РСДРП організував негласну чистку організації. Зокрема, у червні 1922 р., з цього приводу було проведено кілька зібрань членів партії, а у Харкові 28 червня відбулася загальноміська конференція. Літні арешти меншовиків у Москві змусили їхніх колег в Україні старанніше дотримуватись принципів конспірації.

На Поділлі, Чернігівщині і Запоріжжі після чекістських операцій РСДРП так і не змогла відновити свої осередки. Проте у Катеринославі і Харкові меншовики мали підтримку серед робітників швейної, шкіряної і поліграфічної промисловості. У Харкові вони випустили листівки «Социалистический вестник», «Террор против пролетариата»⁴⁷.

Всеросійська нарада партії меншовиків у жовтні 1922 р. затвердила тактику «розкладу» радянського ладу⁴⁸.

Активізація діяльності РСДРП відзначилась і в циркулярному листі ОДПУ від 27 липня 1922 р., який передбачав комплекс різноманітних заходів проти меншовиків⁴⁹. Головна мета, яка переслідувалася режимом на даному етапі, — встановити суворий контроль над соціалістами, насамперед шляхом збору компрометуючої інформації.

Такий нагляд дозволяв ДПУ періодично проводити «ліквідації» осередків РСДРП. Наприкінці року, наприклад, зазнали тяжкого удару харківські організації⁵⁰. Меншовики вдалися навіть до саморозпуску свого Головному, запровадивши натомість посаду уповноваженого партії в Україні. У листопаді зазнала розгрому катеринославська організація⁵¹.

До 1923 р. партія меншовиків, по суті, була загнана у підпілля. Її керівний центр було перенесено до Берліну, де розпочала роботу «Закордонна делегація» на чолі з Л.Мартовим і Р.Абрамовичем⁵². В СРСР діяльністю соціал-демократів керувало Бюро ЦК РСДРП, яке для ефективності зі свого складу виділило Мале бюро ЦК РСДРП, економічну, професійну і редакційну комісії. Місцеві організації діяли у найбільших промислових районах; в Україні, зокрема, діяли київський, харківський та одеський комітети партії.

Під прямим впливом РСДРП перебував Соціал-демократичний союз робітничої молоді (Соцмол), який складався із зарубіжного представництва у тому ж Берліні, Центрального організаційного бюро в СРСР і низки груп на місцях.

Діяльність меншовиків у цей час носила переважно агітаційний характер. Важливу роль відігравав партійний друк. З кінця 1922 по 1924 р. на території Радянського Союзу було видано 64 найменування меншовицької партійної літератури загальним накладом у 20 тис. примірників. В Україні ця література видавалась у Києві, Одесі, Катеринославі і Харкові⁵³. У квітні на рівні ЦК РКП(б) було визнано, що РСДРП залишалася єдиною антирадянською партією, яка у нелегальних умовах організовано намагалася розгорнути роботу по всьому СРСР⁵⁴.

З 1923 р. поширеними методами боротьби з меншовиками стали чистки вузів і державних установ, впровадження у меншовицьке середовище чекістської агентури, висилання, створення фінансових перешкод у проведенні організаційної діяльності, нацьковування на соціалістів трудящих тощо. Організацією силового тиску на РСДРП безпосередньо займався голова ОДПУ Ф.Дзержинський⁵⁵.

У ніч з 11 на 12 квітня було здійснено нові арешти у Києві та Одесі⁵⁶. 6–9 вересня в Ірпіні зазнав розгрому установчий з'їзд Соцмолу, було заарештовано 8 делегатів, конфісковано агітаційні матеріали, архів за 1920–1922 рр. Паралельно арешти відбулися у Бердичівському повіті, Києві, Катеринославі. Серія обшуків пройшла в Одесі⁵⁷. У листопаді 1923 р. було завершено кримінальну справу стосовно делегатів І Всеросійського з'їзду РСДРП і київської організації. Дев'ятьох заарештованих членів Бюро партії засудили до висилки⁵⁸.

До традиційних методів дискредитації і тиску на соціалістів додалася організація компартією руху з саморозпуску РСДРП. Секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь прямо закликав «політично використати цей рух», організовую-

чи публічні виступи меншовиків, прихильників ідеї самоліквідації їхньої партії перед трудящими, публікації-самовикриття у газетах і т.п. Наприклад, на Катеринославщині за підтримки ДПУ була утворена група із 45 членів РСДРП, яка виступала за саморозпуск. У травні 1923 р. 18 з них опублікували відповідну заяву у місцевій газеті «Звезда»⁵⁹.

Внаслідок цих дій органів держбезпеки чисельність партії меншовиків до жовтня 1923 р. в Україні скоротилася до 418 осіб (з них 160 — у донецькій і 140 — у катеринославській організаціях)⁶⁰. У листопаді ЦК КП(б)У прийняв рішення про скликання з'їзду колишніх соціал-демократів, на якому вони мали оголосити остаточний саморозпуск партії⁶¹. У тому ж місяці навмисно створене Всеукраїнське бюро по керуванню ліквідацією РСДРП оголосило декларацію про «історичний» провал меншовизму та «історичну» правоту РКП(б) і III Інтернаціоналу⁶². Під відповідними гаслами розпочалася підготовка до проведення цього з'їзду, причому було вирішено не допускати до участі у ньому представників закордонної делегації РСДРП⁶³.

Всеукраїнський з'їзд колишніх соціал-демократів розпочався у Харкові 1 лютого 1924 р., майже відразу після смерті В.Леніна, і тривав три дні, повністю реалізувавши задуми ЦК КП(б)У. 45 делегатів, які представляли близько 700 меншовиків, заявили про саморозпуск своєї партії і висловили бажання вступити до лав РКП(б)⁶⁴.

1924 р. був визначений керівництвом ДПУ як «ліквідаційний» стосовно діяльності меншовиків⁶⁵. Жало репресій було спрямовано на тих з них, хто не приховував обурення з приводу «саморозпуску» РСДРП. Наприклад, катеринославські меншовики випустили листівку, в якій, зокрема, говорилося: «Наш народ зробився ареною огидної комуністичної провокації. Більшовицька влада безсила боротися терором, засланням і відновленням найгірших методів царської охоранки із зростаючим впливом соціал-демократії на робітничі маси, зараз застосовує нечувану політичну авантюру — ініціювання з'їзду колишніх меншовиків...»⁶⁶.

Інша частина меншовиків під тиском властей змушена була емігрувати⁶⁷. За кордоном ЦК РСДРП опублікував програму партії, закликаючи трудящих добиватися в країні «послідовного демократичного державного ладу»⁶⁸.

Після «ліквідаційних» процесів зв'язок із закордонними центрами продовжували підтримувати меншовицькі організації Харкова (105 членів), Одеси (65), Донецька (105), Києва (55), Катеринослава (28), Полтави (30), Волині (20). Групи Соцмолу (по 10–12 осіб) діяли у Києві та Одесі. Відповідно ДПУ продовжувало полювання за меншовиками, які залишалися на волі. У січні 1924 р. було заарештовано 40 соціал-демократів, у тому числі членів бюро Соцмолу Барського, Нусбайма, Вайсбурга, Айнторна. У березні арешти повторилися, відбулися висилки⁶⁹.

У травні меншовики спробували відродити свої організації. У Катеринославі, зокрема, сформувалося бюро РСДРП, до складу якого увійшли Рубінштейн, Шмоткін, Москалик⁷⁰. Однак, у липні ЦК КП(б)У санкціонував нові арешти представників меншовицької партії. Так, у Катеринославі під варту взяли 28 меншовиків⁷¹. Всього в Україні у липні були заарештовані 54 соціал-демократи і 47 соцмолівців⁷². У серпні ДПУ просило вищі інстанції санкціонувати ув'язнення ще 60 осіб. У листопаді-грудні 1924 р. були здійснені арешти у Донецьку й Одесі⁷³. В цілому, за рік ДПУ УСРР відправило у заслання за межі республіки 44 меншовика, в межах України — 11. На обліку в ДПУ залишалось 89 членів РСДРП і 96 представників Соцмолу⁷⁴.

Таким чином, внаслідок політичних репресій до кінця 1924 р. в Україні були заарештовані члени кількох складів Головному РСДРП, керівники місцевих організацій. У в'язниці опинилися учасники I Всесоюдної конференції партії, були конфісковані п'ять підпільних друкарень, десять розмножувальних апаратів. Власті домоглися саморозпуску осередків РСДРП. По країні 2164 меншовики до 1925 р. опублікували заяви про вихід з партії. Це дало підставу ДПУ констатувати, що оперативний розгром партії, ідеологічний розбрід в її лавах і відхід від неї більшості рядових членів з робітників обумовили ліквідацію її як масової партії, а також, що вплив меншовиків на суспільно-політичне життя зійшов нанівець⁷⁵.

У 1925–1927 рр. ДПУ продовжувало відстежувати соціал-демократів, умовно поділивши їх на «активних», «пасивних» і «колишніх»⁷⁶. Будь-які спроби організуватися негайно придушувалися. Змінився характер оперативної роботи чекістів: замість масових операцій проводились індивідуальні арешти і висилання. І не дивно: у 1925 р. ДПУ нараховувало в Україні не більше 170 меншовиків і соцмолівців⁷⁷. Новим методом нагляду за соціалістами стали виклики їх у відділи ДПУ, де їм пропонували писати листи з відмовою від партійної діяльності. У тому ж році ДПУ відійшло від практики створення ініціативних груп меншовиків зі своїх агентів для виявлення прибічників РСДРП.

У 1926 р. припинило існування Центральне бюро РСДРП у Москві. Наприкінці року ОДПУ тримало під наглядом 1906 меншовиків (ДПУ УСРР — близько 150, причому лише 10–15 з них вважались «активними»), характеризуючи їх настрої як «пасивно-вичікувальний»⁷⁸. В Україні, окрім харківського Всеукраїнського комітету, групи РСДРП існували в Одесі, Києві, Дніпропетровську, Сталіно і Артемівську. За національною ознакою більшість контрольованих соціал-демократів були євреями, за соціальним станом — службовцями. Діяльність організацій обмежувалась, як правило, читанням партійної літератури, її розповсюдженням, обміном думками. Протягом 1927 р. в Україну надійшло понад 200 номерів «Со-

циалистического вестника», 185 примірників листівки «Ко всем рабочим», деякі інші матеріали, але майже вся література вилучалася ДПУ⁷⁹.

Серед активних осередків РСДРП в Україні ДПУ виділяло групу Александра у Дніпропетровську. Членів групи змусили зректися своєї партії⁸⁰. Керівникам київського гуртка Соцмолу Радзумовському і Чумаку запропонували залишити місто⁸¹. Всього у 1927 р. ДПУ здійснило 14 арештів меншовиків, трьох було вислано, п'ятеро публічно зреклися меншовизму⁸². У тому ж році було заарештовано 16 українських соціал-демократів, ще 133 написали «листи» з відмовою від своїх політичних переконань⁸³.

У 1928 р. Секретний відділ ДПУ звітував про арешт ще трьох російських і чотирьох українських соціал-демократів⁸⁴. Здавалося, що влада могла святкувати повну перемогу. Застосовуючи всі можливі форми тиску на соціал-демократів, ДПУ добилося публічного визнання ними помиловості обраного шляху. Так, у 1928 р. подібні «покаянні» листи склали 230 членів РСДРП і 45 членів УСДРП, а в першій половині 1929 р. — відповідно 65 і 8⁸⁵.

Однак процеси, що відбувалися в країні, певним чином активізували діяльність меншовиків. Насамперед, це було пов'язано з поверненням членів РСДРП із заслань і в'язниць. У 1929 р. із 114 осіб, які відбували покарання, звільнилося 87; з 368 засланих термін заслання закінчувався у 164; 109 осіб, обмежених у правах проживання, отримували повну свободу. Крім того, зросла допомога РСДРП з-за кордону. Якщо в 1926–1927 рр., за даними ДПУ, у касу партії надійшло 800 карбованців, то лише за першу половину 1928 р. — 1300. Наклад «Социалистического вестника» збільшився з 300 примірників у 1925 р. до 960 у 1927 р.⁸⁶. З-за кордону прибували емісари, які намагалися відродити партійні осередки.

Тому марно наприкінці 1928 р. ОДПУ рішуче поставило питання про остаточне знищення меншовизму в СРСР⁸⁷. Ставка робилася на репресії. За першу половину 1929 р. в Україні заарештували 28 російських і 4 українських соціал-демократів⁸⁸. У 1930 р. арешти були проведені у Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі, внаслідок чого взято під варту 18 осіб. Хоча під час обшуків компрометуючих матеріалів знайдено не було, все одно, меншовиків вислали з регіону на підставі засудження ними політики комуністів⁸⁹.

Разом з тим, не слід перебільшувати вплив меншовиків на населення, особливо на пролетаріат. Один із лідерів меншовизму, Ф. Дан, об'єктивно підтверджував, що «мікроскопічні» зусилля членів РСДРП не знаходили відповідного відгуку серед робітників⁹⁰.

Останню крапку поставив спеціально організований над меншовизмом судовий процес. У 1930 р. заарештованим лідерам РСДРП Гросману, Шеру, Ікову, Суханову та іншим десятьом особам висунули звинувачення у створенні в 1918 р. підпільної організації «Союзне бюро РСДРП (мен-

шовиків)», програма якої нібито передбачала реставрацію капіталізму в СРСР шляхом шкідництва⁹¹. Як запевняли обвинувачі, меншовики, обійнявши керівні посади у Держплані, ВРНГ, Держбанку, Наркомторгу, прагнули «затримати наступ соціалізму по всьому фронту». Підсудні на суді заявили про правоту курсу партії більшовиків і тверде власне переконання в необхідності зректись ідей меншовизму, що завдало удару по діяльності соціал-демократів за кордоном⁹².

Суд визнав доведеними факти одержання меншовиками в СРСР фінансової допомоги з-за кордону, а також існування «злочинного» зв'язку між меншовиками і «шкідницькими» організаціями «Селянська трудова партія» і «Промпартія»⁹³. 9 березня 1931 р. Верховний Суд СРСР засудив усіх 14 підсудних до різних термінів позбавлення волі — від двох до десяти років⁹⁴.

На початку 1930-х років ера соціал-демократії в СРСР, у тому числі і в радянській Україні, закінчилась. Дискредитація і знищення меншовицької партії стали складовою формування тоталітарної радянської держави, а репресії проти меншовиків — елементом загальнорепресивної внутрішньої політики правлячої компартії.

Аналогічні процеси відбувалися і в есерівському середовищі. Партія соціалістів-революціонерів (есерів) була однією з найстаріших (утворилася наприкінці 1901 — на початку 1902 рр.) і найчисельніших у Російській імперії, мала розроблену програму, що базувалась на принципі захисту інтересів селянства, а також досвідчені кадри і розвинуті партійні традиції. Ще до Лютневої революції від неї відкололись максималісти і народні соціалісти. У 1917 р. як окремі політичні утворення сформувалися Українська партія соціалістів-революціонерів та Партія лівих соціалістів-революціонерів.

У 1918–1919 рр., у розпал громадянської війни, внаслідок низки причин з трьох вищеназваних партій — ПСР, ПЛСР і УПСР — вийшли чи виокремились нові партії, групи, союзи, об'єднання — народники-комуністи, революційні комуністи, активісти, борбисти, боротьбисти, група «Народ» тощо. Переважна більшість з них діяла в цей час на території України, і треба зазначити, що процес дроблення есерівського руху не припинявся.

У 1919 р. ПСР розділилась на три групи або течії: лівих (не плутати з ПЛСР) на чолі з В.К.Вольським, що заявили про намір співробітничати з більшовиками і пізніше називались Меншістю партії соціалістів-революціонерів (МПСР); правих, очолюваних М.Д.Авксентьевим і В.М.Зензиновим, які орієнтувалися на союз із білим рухом; групу В.М.Чернова, яка намагалася стати «третьою силою, чужою більшовизмові і реставрації»⁹⁵. Чернов же очолював і ЦК партії правих есерів, претендуючи на зверхність над всією ПСР.

Враховуючи, що значна частина селянства негативно сприйняла аграрну політику більшовиків, ЦК ПСР розгорнув енергійну агітаційну кампанію на селі, використовуючи форму так званого «приговорного» руху. Основою «мужицького приговору» радянській владі була вимога всенародного, прямого, закритого референдуму з питання народної довіри існуючій владі, а в разі вияву недовіри — складення комуністами усіх їхніх владних повноважень. Для організації референдуму ЦК рекомендував створювати безпартійні селянські спілки під загальною назвою «Союзи трудового селянства»⁹⁶.

Партія лівих есерів поділялась на утворення синдикалістів, інтернаціоналістів та групи, об'єднані Комітетом центральної області партії лівих соціалістів-революціонерів на чолі із Спиридоновою, Камковим, Курбатовим, Бруенком (друкований орган — газета «Знамя труда»). До лівих есерів впритул примикав Союз лівих соціалістів-революціонерів-максималістів (лідери — Зверін, Нестроєв, друкований орган — журнал «Максималист»)⁹⁷, який у 1919 р. відійшов від есерів-максималістів.

Українські синдикалісти та інтернаціоналісти вийшли з існуючої з березня 1919 р. партії борбистів, яка, в свою чергу, походила з лівого крила Української партії лівих есерів (УПЛСР, українська філія ПЛСР). На початку 1920 р. борбисти нараховували 7,7 тис. членів. У червні 1920 р. ЦК партії оголосив про саморозпуск (під впливом більшовиків) і входження «кращої революційної частини» до КП(б)У. IV з'їзд УПЛСР (борбистів) підтримав ідею самоліквідації партії⁹⁸.

У липні 1920 р. частина борбистів, які не погодились на злиття з КП(б)У, оголосила себе на власному з'їзді есерами-синдикалістами. У вересні стався розкол лівих есерів-інтернаціоналістів. Їхня меншість, очолювана ЦК, стала на позиції російських лівих есерів і розпочала переговори із синдикалістами про об'єднання в єдину партію лівих есерів-об'єднаних⁹⁹.

Більшість же інтернаціоналістів на московській конференції у грудні 1920 р. створила Конфедерацію партії лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (інтернаціоналістів і синдикалістів) Росії та України. Керівним органом Конфедерації стало Центральне бюро, до складу якого входили Штейнберг, Бокал, Чижииков, Волков та Алексєєв, як представник від України. Друкованим органом нового об'єднання була газета «Знамя». Російська та українська частини Конфедерації визнавались автономними і рівноправними з будь-якого питання, причому керівні повноваження української частини поширювались на територію власне України, а також Криму, Вірменії, Грузії, Північного Кавказу, Кубані та Дону¹⁰⁰.

У 1920 р. одним з критеріїв поділу есерівських партій стало питання легальності політичної діяльності. Якщо Конфедерація намагалась легалізуватись, то інші орієнтувалися на підпільну роботу. Спільними же для лівих есерів були вимоги відмови компартії від диктатури пролетаріату і

політичних репресій, скликання Установчих зборів, гарантії демократичних прав і свобод¹⁰¹.

До березня 1920 р. в Україні існувала Українська комуністична партія (боротьбистів) — УКП(б). Так вона стала називатися після злиття частини українських есерів, що гуртувалися навколо тижневика «Боротьба», з лівою групою УСДРП (незалежників) у серпні 1919 р. Боротьбисти-комуністи, як і борбисти, з політичних причин не підтримували Директорію УНР, хоча й виступали за незалежність України. Загалом УКП(б) орієнтувалася на більшовиків, маючи досить радикальну соціальну програму, але першою зійшла з політичної арени України. Оскільки боротьбисти-комуністи користувалися безперечним авторитетом серед широких верств населення, більшовики не могли у розпал війни допустити конфронтацію ще і з цією партією, тому ініціювали злиття УКП(б) з КП(б)У¹⁰².

Слід зауважити, що позиція більшовиків у цьому питанні була нещирою. В.Ленін особисто висловився про важливість політичної ліквідації боротьбистів, у тому числі шляхом їх дискредитації¹⁰³. Було також ефективно використано метод роздачі керівникам УКП(б) високих державних посад. 12 березня 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв постанову про саморозпуск партії, лідери якої П.Любченко, В.Блакитний, Г.Гринько, О.Шумський увійшли в елітне ядро КП(б)У. До травня 1920 р. з 15 тис. боротьбистів 4 тисячі перейшли до компартії, хоча у другій половині року багато кого з них виключили під час «чистки» КП(б)У¹⁰⁴. Все сталося саме так, як і планував Ленін, котрий дорівнював цю політичну перемогу кільком «добрим битвам»¹⁰⁵. А ті боротьбисти, що не погодились із власним проводом щодо злиття з компартією, потрапили під нагляд і репресії надзвичайних комісій¹⁰⁶.

Широкомасштабні репресії проти есерів розпочались в Україні під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 р. Деякі есерівські партії, зокрема МПСР, мали досить високі шанси провести своїх кандидатів. У червні 1920 р. ВНК, проаналізувавши програму есерівських організацій, дійшла висновку про «колосальну змову, що задумав ЦК партії соціалістів-революціонерів, яка готувала широке повстання обдурюваного ними села проти радянської влади»¹⁰⁷. Навіть лояльно настроєну до влади групу «Народ» (МПСР) чекісти оголосили «передовим с.-р. загоном на легальному становищі для прикриття і розвитку легального ядра черновського напрямку»¹⁰⁸.

Як наслідок, містами України прокотилась хвиля арештів правих есерів, есерів-синдикалістів та максималістів. Доходило до того, що заарештовувались есери-депутати, які порушували більшовицькі обрядові традиції (не голосували, скажімо, за обрання Леніна почесним членом якоїсь чергової організації тощо)¹⁰⁹. Наприкінці серпня у Києві були заарештовані делегати Всеукраїнської конференції правих есерів, у тому числі діячі рівня ЦК Іванов-Жданов, Бейлін, Кошура, Ляскало, Стафанович, Плеський, Яхновський, Дробинко, Ришков¹¹⁰. У вересні арешти повторились.

Зауважимо, що наприкінці 1920 р. репресії проти есерів ще не набули абсолютного характеру. Це доводить аналіз інструкції ВНК про принципи ставлення режиму до групи правих есерів В.Вольського. Передбачалося брати есерів та їх видання на облік, але виключати дії, які могли б підштовхнути членів групи до активної діяльності¹¹¹.

У відповідь на звинувачення правих есерів у тероризмі ЦК партії 17 листопада 1920 р. у виданій листівці заявив, що партія не є прихильницею терору як засобу боротьби, і протестував проти спроб пов'язати партію правих есерів з Б.Савінковим, виключеним з партії ще влітку 1917 р.

Однак заява есерівського керівництва не послабила кампанію дискредитації партії. Характерно, що більшовики за основу звинувачення есерів поклали тезу про їх потенційну загрозу. «Що буде, якщо локальні спалахи (виступи селян проти властей. — *Авт.*), до яких обов'язково призведе вся їх (есерів. — *Авт.*) робота, викличуть з боку радянських органів застосування неминучих репресій і, таким чином, доведуть озлоблення захоплених есерами людей до білого жару?» — запитувала ВНК і сама відповідала, — «Тоді смуга терористичних актів з боку есерів... майже неминуча»¹¹². За звинуваченнями у співробітництві з білим рухом наприкінці 1920 р. було заарештовано дев'ятьох членів ЦК есерівської партії і багатьох відомих есерів: А.Гоца, Д.Ракова, Є.Тимофєєва, М.Артем'єва, А.Алексєєва, В.Родцига та ін.¹¹³.

Радянське керівництво розробило цілу стратегію боротьби з есерівським рухом, спрямовану на повне припинення діяльності опозиційної партії. Есери бралися під нагляд, їхні мітинги і сходки передбачалося розганяти негайно. Особливо комуністів турбувала діяльність есерів у сільській місцевості, їхні контакти із селянством.

У лютому 1921 р. представники лівих есерів-інтернаціоналістів — послідовники М.Спиридонової радикалізували засоби боротьби з радянською владою: у Харкові на місці злочину було затримано членів УПЛСР, які здійснили пограбування з метою здобути гроші для створення підпільної друкарні¹¹⁴. У зв'язку з цим було зачинено клуб есерів-інтернаціоналістів, заарештовано делегатів березневої конференції лівих есерів.

Хоча Харківський комітет УПЛСР розповсюдив листівки з інформацією про непричетність лівих есерів до пограбування і вимогами звільнити делегатів конференції, репресії пом'якшені не були. Після березневих арештів УПЛСР переживала період серйозних незгод. Аби їх позбутись і розробити єдину програму дій, 1 вересня 1921 р. було скликано III Всеукраїнський з'їзд партії, на який прибули делегати з Одеси, Миколаєва, Полтави, Харкова, Ростова, Очакова, деяких повітів. Більшість делегатів схвалила резолюцію, в якій повстанський рух в Україні оцінювався як «природний наслідок земельної і продовольчої політики більшовиків». Партія поставила собі за мету зробити повстанський рух проти більшовиків більш організованим і масштабним¹¹⁵.

Проаналізувавши ситуацію, що склалася на з'їзді, чекісти у ніч з 8 на 9 вересня заарештували з'їзд у повному складі¹¹⁶. Партію українських лівих есерів-інтернаціоналістів було оголошено організацією, яка є ворожою радянському ладові, і яка має бути ліквідована. На місця було дано директиви здійснити у всеукраїнському масштабі арешти членів партії, що і було виконано. 16 керівників УПЛСР (інтернаціоналістів) — В.Абраменка-Панкратова, О.Баришнікова, А.Благовещенську, Л.Венеціанова та інших — ув'язнили у концентраційному таборі до завершення громадянської війни¹¹⁷.

Найбільш масштабні переслідування усіх течій есерів відбулися після Кронштадтського повстання, хоча вони до цього фактично не мали ніякого відношення, що був змушений визнати й уповноважений ВНК Я.Агранов. Визнаючи, що у головних своїх вимогах резолюція, прийнята Кронштадтською залогою і робітниками, збігалася з основними положеннями партії лівих есерів та есерів-максималістів, Агранов все ж таки підкреслив стихійність повстання¹¹⁸. Офіційно ж було проголошено, що повстання було справою рук есерів, меншовиків та імперіалістів, яких треба негайно покарати¹¹⁹.

12 березня 1921 р. були здійснені масові арешти есерів, у тому числі членів ЦК ПСР М.Веденякіна, Ф.Федоровича, М.Гендельмана та ін.¹²⁰. В Україні арешти правих соціалістів-революціонерів відбулися у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (в останньому — за списками, заздалегідь складеними осередками КП(б)У на підприємствах і установах)¹²¹. У тому ж березні в Україні було розгромлено комітет лівих есерів (об'єднанців), які, на думку чекістів, «видавали у підпіллі найбільш провокаційні прокламації»¹²².

Наприкінці березня Ф.Дзержинський ініціював розробку плану із дискредитації правих есерів в очах населення¹²³. Менше ніж за місяць ВНК справилась і з цим завданням. План передбачав публікацію в пресі листа Чернова до ЦК ПСР із закликом об'єднати всі фракції партії для боротьби з більшовиками, використання цього документу Наркоматом закордонних справ, доручення написати брошуру про вплив Чернова на Кронштадтські події, розсилку відомствам вказівки «на предмет пильності і неослабності у розгромі соціалістів-революціонерів»¹²⁴.

Партія лівих есерів-об'єднанців розглядалася співробітниками ВУНК як організаційний центр контрреволюції. Комуністів дратувала принципова відмова лівих есерів підтримувати політику КП(б)У, а чекісти були стурбовані намаганням опозиційної партії зміцнити внутрішньопартійну дисципліну, відродити свої осередки у регіонах, налагодити зв'язки із синдикалістами Франції, Іспанії, Німеччини тощо.

Зважаючи поживлення діяльності есерів усіх течій цілком реальним фактом, ВУНК рекомендувала керівництву республіки вжити відповідних застережливих заходів: ізолювати всіх активних есерів, членів комітетів і

партійних працівників, що служили у земельних відділах, постачальних і розподільних органах; негайно заарештувати і кинути до концтаборів за межами України тих, хто працював у фабзавкомках, профспілках, кооперації, взяти під нагляд і «поступово, планомірно» вилучати рядових есерів, що залишилися ще на волі, знімати з посад, на яких вони «можуть здійснювати зв'язок з масами». Чекісти просили партійні й радянські органи відмовитись від дачі дозволу на проведення есерівських з'їздів, зборів, а також організувати кампанію у пресі проти соціалістів-революціонерів¹²⁵.

Реалізація даного плану перевершила всі сподівання. Арешти есерів були настільки масштабними, що політбюро ЦК КП(б)У змушене було прийняти кілька постанов, які обмежували кількість в'язнів лише «активними есерами»¹²⁶. ВНК циркуляром від 25 квітня 1921 р. звертала увагу своїх співробітників на те, що арешти есерів необхідно здійснювати дуже обережно, аби не озлобити населення, не спровокувати робітників на страйки. Передбачалося обмежитись ізоляцією лідерів партії¹²⁷. Подібної тактики чекісти дотримувались стосовно й лівих есерів.

У червні 1921 р. у ВНК було розроблено ще один план ліквідації осередків есерів-максималістів, груп меншості партій правих есерів (прибічників Вольського) і лівих есерів (послідовників Штейнберга). Соціаліст-революціонери звинувачувалися комуністами у здійсненні «розкладу в лавах трудящих»¹²⁸, тобто фактично у посяганні на політичну монополію більшовиків.

Приводом для посилення переслідувань правих есерів послужила резолюція Ради ПСР (серпень 1921 р.), у якій зазначалося, що «питання про революційне повалення диктатури комуністичної партії з усією силою залізної необхідності ставиться у порядку денному»¹²⁹. Надзвичайні комісії діяли, дотримуючись вказівки Леніна про те, що «есери і меншовики є зараз авангардом всієї реакції» і з ними треба «продовжувати нещадну боротьбу»¹³⁰.

Більшовики не залишали поза увагою членів і тих українських есерівських партій, керівні центри яких знаходились за кордоном. Наприкінці 1920 р., наприклад, були заарештовані відомі діячі УПСР І.Лизанівський, Н.Петренко, Ю.Ярослав, О.Комарницький, С.Березняк. Зважаючи на небезпеку, що реально нависла над членами партії, ЦК УПСР 13 листопада вирішив «з метою охорони свободи і життя своїх товаришів від усяких несподіванок, можливих при сваволі неудоконаленого адміністративного апарату УСРР... повернути партію до нелегального стану». У листі до ЦК КП(б)У керівництво українських есерів підкреслювало, що піти на такий крок їх змусила політика комуністів і скасувати це рішення вони зможуть лише за умови «звільнення заарештованих членів УПСР з-під арешту»¹³¹.

У травні 1921 р. комуністи організували показовий судовий процес над п'ятьма членами ЦК УПСР: В.Голубовичем, Н.Петренком, І.Лизанівським,

І.Часником, Ю.Ярославом, а також есерами Г.Сиротенком, Ю.Скугар-Скварським і С.Остапенком. Як стверджують очевидці, один з функціонерів КП(б)У О.Шумський, вчорашній боротьбист-комуніст, так пояснював суть цього процесу: «Нашою ціллю було розкрити і намалювати перед українськими робітничими масами діяльність тих партій, які взяли на себе провід в їх політичному житті, і показати, яку шкоду діяльність цих партій українському трудовому народові принесла. На жаль, ми не змогли знайти іншої відповідальної за той час партії — УСДРП, яку ми теж хотіли судити на тому ж процесі. Отже, довелося самій УПСР відповідати»¹³².

Наведемо повністю перелік «злочинів», які інкримінувалися членам УПСР:

«1. Від початку 1918 р. вони взяли на себе ініціативу збройної боротьби з робітниками і селянами України та Радянської Росії і цим завдали трудящим масам великих страждань;

2. Привели на Україну реакційні війська німецько-австрійського імперіалізму, наслідком чого стало вбивство десятків тисяч трудящих, страшне винищення всієї країни і відновлення відвертої влади поміщиків і капіталістів на чолі з гетьманом, поставленим німцями;

3. Після скинення гетьмана відновили боротьбу проти радянської влади й продовжували злочинну політику, наслідком чого було захоплення всієї України денікінськими, монархічними та польськими військами, тяжкі страждання трудящих мас;

4. Підсудні брали участь у переговорах з Польщею та її боротьбі з радянськими республіками;

5. Брали участь у розробці конституції УНР, що встановлювала всюди отаманщину над українським народом;

6. Брали участь в організації бандитсько-повстанського руху»¹³³.

Зазначимо, що жоден підсудний винним себе не визнав, однак більшовицький трибунал засудив Голубовича, Часника, Ярослава, Петренка та Лизанівського до 10 років концтаборів. Але процес переслідував скоріше політичну мету, тому засудженням термін ув'язнення спочатку скоротили на 5 років (відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію»), а наприкінці 1921 р. їх зовсім звільнили¹³⁴. Заключна заява Д.Мануїльського, державного обвинувача на процесі, цілком висвітлює справжню мету цього судовища: «Тут загинула репутація політичних партій, загинула реакційна ідеологія, реакційна романтика, яку виставляли як романтику визволення. Нехай плачуть українські патріоти»¹³⁵.

У 1921 р. влада йшла й на тимчасові поступки есерам за умови згоди останніх з політикою більшовиків. Маневруючи між різними угрупованнями соціалістів-революціонерів, компартія спекулювала можливістю легалізації партійної роботи есерів. Дозволяючи ті чи інші заходи есерів, звільняючи лідерів їх партій, здійснюючи розкол організацій, РКП(б) за

допомогою каральних органів прагнула не допустити об'єднання есерів у єдину партію.

Наприкінці 1921 р. ВУНК змусила лівих есерів-інтернаціоналістів на чолі з членами ЦК Кравцовим і Панкратовим офіційно заявити про відмову від боротьби з радянською владою. Про власні «помилки» заявили і ліві есери-об'єднанці. Внаслідок чого і ті, й інші були звільнені з в'язниць¹³⁶.

За даними ВУНК, на січень 1922 р. в Україні активно діючими вважались близько 100 лівих есерів-синдикалістів, 50 максималістів та 68 українських есерів¹³⁷. Праві есери досить активно проявляли себе у Харкові, де діяв Всеукраїнський комітет ПСР, та в Одесі, де розташувалось Південне бюро партії¹³⁸. В інших містах праві есери намагалися якось продовжити життя поодиноких уцілілих організацій.

Проводячи оперативну роботу, спрямовану проти есерів, ДПУ постійно доводило керівництву держави наявність загрози з боку цієї партії. І в 1922 р. лідери РКП(б), відгукнувшись на прояви «стурбованості» співробітників ДПУ, санкціонували створення «Бюро сприяння органам ДПУ», надавши роботі із збору інформації про есерів загальнодержавного характеру¹³⁹. У травні ж ДПУ здійснило всеукраїнську операцію з арешту та ізоляції лідерів правих есерів¹⁴⁰.

Для остаточної дискредитації правих есерів з 8 червня по 7 серпня 1922 р. у Москві відбувся судово-політичний процес над ними, який готувався ще з грудня попереднього року. Ініціатором процесу виступив ЦК РКП(б), а приводом послужили дані, вилучені репресивними органами з публікацій та офіційних заяв колишніх членів ПСР Г.Семенова (Васильєва) і Л.Конопльової про організацію есерами диверсій та терору у боротьбі проти радянської влади¹⁴¹. Перед Верховним революційним трибуналом при ВЦВК опинилося 34 обвинувачених, але судили фактично правоесерівську партію в цілому, причому останній не було дозволено представляти свої інтереси на процесі. Іноземні ж адвокати, які взяли захищати обвинувачених, зіткнувшись з реаліями радянського судочинства, з його ігноруванням норм міжнародного і громадянського права, покинули це судовище¹⁴².

За підсумками процесу трибунал засудив 12 осіб до розстрілу, 4-ох — до 10 років ув'язнення, 3-ох — до 5 років, 1-го — до 3, ще 1-го — до 2 років. 2-ох обвинувачених було виправдано, а 10-ох — звільнено від покарання¹⁴³. 8 серпня президія ВЦВК затвердила вирок трибуналу, але припинила його виконання у тій частині, де мова йшла про розстріл. Лейтмотивом резолюції трибуналу фактично став ультиматум правим есерам: засуджені партійці розглядалися заручниками режиму; правим есерам пропонувалося зберегти життя своїх товаришів ціною відмови від активної опозиційності¹⁴⁴. Сам же процес став важливим фактором антиесерівської пропаганди.

У лівих есерів у першій половині 1922 р. чітко проглядалася тенденція до об'єднання розрізнених груп. Питання про це було поставлено на лютневій нараді Союзу есерів-максималістів, на якій була присутня й українська делегація. У березні максималісти та інтернаціоналісти дійсно об'єдналися, і об'єднаний ЦК звернувся з відповідною відозвою до інших лівих есерів¹⁴⁵.

Активізація лівих соціалістів-революціонерів не могла залишатись непоміченою органами держбезпеки. Заступник голови ДПУ В. Менжинський прямо наказував підлеглим «нещадно руйнувати об'єднанчі плани (есерів) шляхом ізоляції»¹⁴⁶. Однак стурбованість керівників ДПУ певною мірою виявилася безпідставною: ліві есери так і не змогли налагодити активну роботу. Ні травнева Всеукраїнська конференція, ні Всеросійська конференція об'єднаної ПЛСР (1 червня) ні до чого не призвели ні в організаційному, ні в політичному відношенні. Існуючі партосередки у Київській, Чернігівській, Полтавській і Донецькій губерніях розпалися¹⁴⁷.

Тим не менш, XII Всеросійська конференція РКП(б) у серпні 1922 р. прийняла спеціальну резолюцію «Про антирадянські партії і течії», в якій говорилося про необхідність остаточного «розчавлення» противника, для чого рекомендувалося поєднувати на практиці партійну роботу з репресивними заходами, що традиційно пояснювалися «революційною доцільністю»¹⁴⁸.

Таким чином, у вересні-листопаді 1922 р. розпочалася нова хвиля переслідувань членів ПСР. У вересні в Києві було заарештовано майже весь склад Всеукраїнського з'їзду ПСР. Водночас розгромили київську організацію есерів, причому серед 59 затриманих її членів виявились і представники ЦК партії з Москви¹⁴⁹. 16 осіб вислали за межі України. Отже, Всеукраїнський комітет правих есерів припинив своє існування. Нищівного удару зазнала й одеська організація, 17 членів якої також були вислані¹⁵⁰.

Наприкінці 1922 р. влада ініціювала серед правих есерів рух, спрямований на саморозпуск їхньої партії. 18 грудня у Москві Центральне бюро ПСР розпочало підготовку до з'їзду, який би прийняв рішення про самоліквідацію партії. У березні наступного року такий з'їзд, 50 делегатів якого представляли 864 правих есерів, відбувся і свою місію виконав. Більш того, виконавча комісія з'їзду звернулася до XII з'їзду РКП(б) з проханням прийняти до лав компартії близько 900 колишніх членів ПСР¹⁵¹.

Локальні акції з саморозпуску правоесерівських осередків були організовані губкомами КП(б)У за підтримки ДПУ у найбільших містах України (Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Чернігові)¹⁵².

Зрозуміло, що такий штучний «саморозпуск» не міг не зашкодити ПСР. Однак, досить істотна частина есерівських організацій не визнала рішення московського з'їзду і тому саме проти них й були спрямовані подальші дії більшовицьких каральних органів. У квітні-травні 1923 р. масові ареш-

ти (з конфіскаціями) нелояльних есерів відбулися в Одесі, Миколаєві, Херсоні. Було розгромлено Південне бюро ПСР¹⁵³.

Прапор боротьби підхопило Правобережне бюро партії (з центром у Києві), друкованим виданням якого була газета «Знамя борьбы». ДПУ впродовж 1923 р. здійснило три операції проти київських есерів. У вересні було захоплено їхні друкарню і паспортне бюро. Всього заарештували 60 осіб, вільними залишалися лише симпатизи ПСР чи, як їх називали офіційно, «есерствующі»¹⁵⁴. Отже, на початку 1924 р. партія правих соціалістів-революціонерів практично припинила своє існування.

Лівих есерів-інтернаціоналістів представляли переважно поодинокі особи. Спроба ініціативної групи сформувати Крайовий секретаріат партії була негайно припинена ДПУ в січні-лютому. Після арештів, конфіскації у Харкові друкарського шрифту, листівок, накладу газети «Наш путь», друкарського обладнання в Одесі ДПУ УСРР відзначало «повне завмирання» серед есерів-інтернаціоналістів.

Есери-синдикалісти, об'єднавшись з максималістами, створили свій Всеукраїнський ЦК. Партія мала організацію у Харкові, Одесі, Полтаві, Києві, Донецьку, які нараховували близько 400 членів. 25 есерів складали активне ядро¹⁵⁵. Операції ДПУ по ліквідації партії призвели до розгрому ЦК, вислок і масового виходу з партії синдикалістів¹⁵⁶.

За власними висновками ДПУ, в 1924 р. робота цього відомства стосовно українських партій «складалася переважно із спостереження за окремими їх представниками і пошуку заходів, що перешкождали їхньому гуртуванню і встановленню зв'язків з емігрантськими партійними колами за кордоном»¹⁵⁷. ДПУ УСРР у межах республіки спостерігало за 250 колишніми членами УПСР, 25 колишніми членами Української партії соціалістів-федералістів¹⁵⁸.

Співробітники ДПУ ретельно відстежували усі зв'язки, контакти піднаглядних, їх ставлення до радянської влади, фіксували їхні розмови, настрої. З місць повідомляли, що есери на зустрічах, як правило, не демонструють «колишні погляди», «нависно намагаються обходити мовчанням усі питання поточного життя»¹⁵⁹. При першій же нагоді ДПУ домагалось від членів колишніх українських партій публічної відмови від своїх переконань, і переважна більшість останніх йшла на це. Подібні публічні «самопобиття» під тиском репресивних органів продовжувалися і в 1926 р.¹⁶⁰

Намагаючись остаточно «змести» УПСР з політичної арени, ДПУ пильно стежило і за закордонною діяльністю есерів. Дуже вигідним для себе радянське керівництво розцінювало розкол Закордонного бюро УПСР на два крила: праве на чолі з М. Шаповалом і ліве — прихильників М. Грушевського. Останній ще у листопаді 1922 р. звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому обгрунтував своє бажання скласти повноваження члена Закордонної делегації, бо вважав неможливим представляти

«партію, яка веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями»¹⁶¹. Як відомо, Грушевський визнавав можливою у майбутньому співпрацю з більшовиками і розробляв плани повернення до УСРР.

Праві ж есери у грудні 1923 р. домоглися укладення політичної угоди між Закордонним комітетом УПСР і Галицькою радикальною партією, маючи на меті звільнення України від комуністів. У лютому 1924 р. у Празі було створено Революційний Демократичний Союз на чолі з М.Шаповалом і В.Винниченком, що об'єднав галицьких радикалів, українських есерів і есдеків, закордонну частину укапістів.

Активізація УПСР за кордоном викликала занепокоєння радянського уряду України. У зв'язку з цим комуністами дуже доречною розглядалася публікація в радянській пресі «Декларації 66-ти» колишніх членів УПСР про відмову від опозиції до існуючої влади¹⁶².

Повернення до України Грушевського і поява «Декларації» внесли розбід і поглибили розкол серед українських есерів. Частина членів УПСР різко критикувала «зворотників». Характерним в цьому плані є лист члена партії Н.Коцюбинської до М.Грушевського: «...Ви ж не можете морально повернутись назад. Якщо не дорожите як людина своєю репутацією, то не топчіть всеукраїнське надбання як українець. Ви самі собі не належите»¹⁶³.

Визнаючи у приватних бесідах, що в УСРР «відчувається маленький деспотизм до всього абсолютно», «ставлення до інших партій жакливе», «партії занедбані»¹⁶⁴, Грушевський, втім, не відмовився від ідеї повернутися до України. С.Єфремов у своїх «Щоденниках» дав таку оцінку даної ситуації: «Грушевський розумніший, ніж про нього думають, і швидко, мабуть, зорієнтується в ситуації, хоча інтриганства певне не облишить. Така вже у його вдача — азіатське оте політикування»¹⁶⁵.

Розрив М.Грушевського з есерівським рухом, його повернення до України, ініційований ДПУ масовий вихід з партії її членів породжували песимізм і серед діячів ПСР. Обробка есерів з метою декларування ними відмови від політичної діяльності була досить інтенсивною і давалася взнаки: на 1 січня 1924 р. з 423 врахованих членів ПСР заяви про вихід з партії опублікувала 71 особа, до 1 січня 1925 р. з 505 — вже 425, до 1 жовтня 1925 р. з 522 — 349 осіб. Тобто, 67% колишніх правих есерів виступили в пресі з критикою власної партії¹⁶⁶.

Поодинокі спроби відродитись тут же зводились нанівець репресивними органами. У вересні 1924 р. і червні 1925 р. відбулися арешти есерів у Києві. У липні 1925 р., після вислання з України Юркова-Снегуріна і Давидовського, лідером правих есерів став Філатов, який машинописно видав брошуру «Диктатура пролетаріату і задачі партії соціалістів-революціонерів». Відстеживши шляхи розповсюдження брошури, ДПУ за-

арештувало Філатова. У 1926 р. були заарештовані керівники катеринославських есерів Берлін, Солений і Голосов¹⁶⁷.

Використовувалися й інші методи переслідування есерів. У 1924 р., приміром, їм було відмовлено у праві на судовий розгляд їхніх справ¹⁶⁸. 6 жовтня 1924 р. вийшло розпорядження ОДПУ про встановлення нагляду за усіма членами Установчих зборів 1917 р. Це автоматично посилювало репресії проти есерів, які складали найбільшу фракцію Зборів¹⁶⁹. 6 лютого 1925 р. президія ЦВК СРСР прийняла секретну постанову про надання ОДПУ права робити позасудові вироки у справах членів ПСР, а також затвердив рішення Особливої наради ДПУ про місця заслання членів ЦК партії есерів¹⁷⁰. У травні в Ленінграді було заарештовано останній склад Центрального бюро правих есерів, частину яких відправили на заслання. Інша частина виїхала за кордон, звідки емігранти намагались налагодити роботу партії.

У 1926 р. в УСРР фактично не залишилось жодної есерівської організації. Влада переслідувала поодиноких представників даної політичної течії, загальна чисельність яких була мізерною. Увага ДПУ переключалась на зарубіжні партійні центри. У квітні 1926 р. основним противником радянської влади вважались Закордонна група УПСР у Празі на чолі з М.Шаповалом, М.Григор'євим, Д.Ісаєвичем (об'єднувала до 100 осіб і мала видання «Шлях есерів») і Волинська група, що діяла у Львові¹⁷¹. Восени 1925 р. остання злилася з партією українських радикалів. 14 лютого 1926 р. у Львові відбувся конгрес, який декларував появу Української соціалістичної радикальної партії, що мала на меті об'єднання українського народу. ДПУ намагалось не допустити впливів з-за кордону на есерів, які мешкали в Україні, для чого активно проводились «самопокаянні» акції колишніх есерів.

У 1927 р. переслідування есерів репресивними органами зводилось до ізоляції тих членів партії, які ще перебували на волі. Причому арешти соціалістів-революціонерів ставали складовими більш значних операцій ДПУ проти «антирадянського елементу» чи «української контрреволюції». Цього року арешти есерів (вони не були масовими) відбулись у Дніпропетровську, Конотопі, Мелітополі, Бердичеві, Полтаві, Куп'янську, на Луганщині¹⁷². Всього, за статистикою ДПУ УСРР, у 1927 р. було заарештовано 16 членів ПСР і 12 членів УПСР, вислано за межі України дві особи, покутні листи написали 202 члени ПСР і 39 українських есерів¹⁷³.

Наступного року подібна практика тривала. У січні 1928 р. у Дніпропетровську було здійснено обшуки і заарештовано 20 есерів¹⁷⁴. У ніч на 29 квітня у Харкові були затримані О.Селіхова, Ф.Попова, А.Галкіна, М.Стасевич, В.Александров, А.Марченко, А.Сокольський, М.Могилянський, нагляд над якими було встановлено ще з 1927 р. У тому ж році була заарештована Є.Марчанівська, дружина члена Закордонної групи УПСР Станиславського. Вона мала бути висланою з республіки адміністративно¹⁷⁵.

Згортання нової економічної політики у другій половині 20-х років негативно відбилися на селі та його населенні. Есери, партія яких завжди брала на себе захист селянських інтересів, не могли не стати жертвами чергових переслідувань. І хоча тепер не могло йти і мови про якусь активну діяльність есерів, комуністи вже штучно приписували їм цю активність. Соціалістів-революціонерів звинувачували у спробах організаційного відродження, зриві різноманітних сільськогосподарських кампаній (хлібо-заготівель, державних позик тощо), підбуренні селянства і навіть у створенні підпільно-повстанських осередків. Саме в цьому звинувачували заарештованих на Дніпропетровщині у 1928 р. за справою «Конгломерат» 18 колишніх видних членів українських партій Ларіна, Чернегу, Багацького, Воблого та ін.¹⁷⁶

Результатом агентурної розробки «Трест» у Харкові, Умані, Києві, Кременчуці був арешт групи колишніх есерів, які в 20-х роках працювали в Укрбуярксоюзі (Всеукраїнському центрі буяркової кооперації) — Д.Головка, А.Щаділова, С.Рауза, І.Чернець, Н.Невінчаного, Ю.Мищенко, В.Дубова, О.Болозовича, В.Юнкевича, П.Саливона та ін.¹⁷⁷

Робота ДПУ в цей час полягала, насамперед, у детальному обліку всіх прихильників есерівської ідеології, спостереженні за їхнім життям, ізоляції активних есерів, продовженні практики штучного розколу руху. Відстежувались і розкривались зв'язки з еміграційними центрами, між висланими та тими, хто залишався на волі.

Ті ж есери, що залишалися вільними, не дивлячись на посилення репресій, намагалися продовжувати свою нелегку боротьбу. ДПУ відзначало тенденцію гуртування всіх сил соціалістів, незважаючи на ідейні розбіжності. Есери шукали спільних інтересів з представниками інших опозиційних партій. Відомо, наприклад, що у Полтаві есерка П'ятницька навчала конспірації меншовиків та анархістів¹⁷⁸.

До середини 1928 р. на обліку ДПУ перебувало 989 правих есерів, 641 лівий, реальну ж небезпеку, як вважали у відомстві, становили 67 правих і 33 лівих есери. Решту відносили до категорій «пасив», «легалізовани», «що розшукуються», «що виясняються». Більша частина соціалістів-революціонерів за своїм соціальним складом була інтелігенцією¹⁷⁹. Всього у 1928 р. ДПУ УСРР заарештувало 44 члени партії російських есерів, 12 — УПСР, відправило на заслання 26 есерів, змусило 311 осіб написати заяви про відмову від партійної діяльності¹⁸⁰. Скликаний у тому ж році у Парижі з'їзд есерів-емігрантів із сумом констатував відсутність в СРСР жодної партійної групи¹⁸¹.

У 1929 р. ДПУ «підбирало» вже рештки колись найчисельнішої партії. За першу половину року в Україні були арештовані 18 російських есерів і 4 члени УПСР, з яких трьох вислали за межі республіки. 98 есерів через пресу заявили про лояльність до режиму¹⁸².

Подальші репресії відбувалися згідно із сталінською тезою про загострення у країні класової боротьби. І хоча активна діяльність соціалістів-революціонерів, як, втім, представників й інших партій, відійшла у минуле, труднощі колективізації, пов'язані з опором частини селянства, призвели до фабрикивання наприкінці 20-х — на початку 30-х років численних справ проти колишніх есерів. Першим був процес над так званою Трудовою селянською партією. Більшовики інкримінували відомим вченим-аграріям Л.В.Чаянову, Н.Д.Кондратьєву, М.М.Юровському та іншим шкідництво, шпигунство, підготовку збройної інтервенції, створення контрреволюційної організації, «що складалася з куркульських елементів і есерів, які знаходилися у глибокому підпіллі»¹⁸³.

Судові процеси у справах організації «Селянська Росія» (1932–1933 рр.), окремо есерів (1933 р.), боротьбистів (1935 р.) тощо¹⁸⁴ свідчили вже не стільки про наявність і силу есерівського руху, скільки про особливості формування тоталітарної сталінської системи.

Як бачимо, доба «есерівщини», як і ера соціал-демократії, закінчилася фактично в один час. Боротьба більшовиків з меншовиками та есерами стала невід'ємною складовою репресивної політики державної компартії проти тих сил, рухів, течій, поглядів, що не вмішувалися, на думку зодчих нового ладу, в прокрустове ложе радянсько-тоталітарного однайття. Переконавшись під час громадянської війни у неможливості домовитися з соціалістами у питанні підтримки ними курсу більшовиків, вище комуністичне керівництво зробило ставку на їх ліквідацію. 1920 рік був останнім, коли більшовики пропонували іншим партіям соціалістичної орієнтації проводити спільну політику, залучаючи їхніх представників на державні посади, до участі в різних політичних заходах.

Однак зростання впливу меншовиків та есерів відповідно у робітничому та селянському середовищі зумовило перші каральні акції з боку влади. Для більшовиків соціалісти були чи не найстрашнішими політичними опонентами, бо прямо заявляли свої права на революцію та її потенційні можливості, і тому були реальними конкурентами перших у впливах на народні маси. Усвідомлюючи, що НЕП розширює можливості залучення на бік політичних супротивників певних верств населення, власті розробили програму ліквідації партій, нелояльних до існуючого режиму. Поруч з адміністративними засобами впливу застосовувались арешти, обшуки, ув'язнення, заслання тощо. Активно використовувались методи пропаганди і психологічного тиску, прибічників соціалістичного руху примушували публічно зрікатися своїх поглядів, відмовлятися від антибільшовицької діяльності.

Хоча репресії та навмисно організовані над есерами і меншовиками судові процеси не завжди приносили бажаний ефект, компартія не відмовлялася від загальної ідеї покінути з соціалістами саме силою. Політичне

протистояння штучно переводилося у поліцейську площину: право переслідувати і карати опозицію повністю передавалося ОДПУ.

Таким чином, протистояння соціалістів і більшовиків-комуністів у період НЕПу було не стільки класичною політичною боротьбою між конкуруючими партіями за вплив на населення, стільки низкою різноманітних репресивних заходів, жертвами яких ставали партії, що не підтримували ідеологію і практику комуністів.

Примітки

- ¹ *Ленін В.І.* XIII з'їзд РКП(б), 18–23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму. 19 березня // Повне зібрання творів. — Т. 38. — С. 164.
- ² На защите революции. — К., 1971. — С. 72.
- ³ VII Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачих депутатов. — М., 1920. — С. 60–69; *Ленін В.І.* VII Всеросійський з'їзд Рад. 5-9 грудня 1919 р. Заключне слово по доповіді ВЦВК і Раднаркому 6 грудня // Повн. збір. тв. — Т. 39. — С. 390.
- ⁴ *Мовчан О.М.* Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 2. — С. 39.
- ⁵ Партия меньшевиков и денкинищина. Процесс киевских меньшевиков. 21–23 марта 1920 г. — М., 1923. — С. 106.
- ⁶ Там же. — С. 118–119.
- ⁷ *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920–1924 рр. — К., 1993. — С. 61.
- ⁸ Компартия Украины в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1977. — Т. 1. — С. 85, 86.
- ⁹ ВЧК-ГПУ. Документы и материалы. — М., 1995. — С. 93.
- ¹⁰ Там же. — С. 108.
- ¹¹ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). — М., 1987. — С. 419, 420; *Берхин И.Б., Гопоненко Л.С., Зевин В.Я., Соловьёв А.А.* За правдивое изучение исторических событий в художественной литературе // Вопросы истории КПСС. — 1963. — № 4. — С. 95.
- ¹² *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 28, 29.
- ¹³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 405. — Т. 2. — Арк. 211; Ф. 5. — Спр. 13130, 13131, 13149, 13152, 13153, 13154, 13239, 13415, 13416, 13424, 15165.
- ¹⁴ Там само. — Ф. 13. — Спр. 253. — Арк. 27.
- ¹⁵ На защите революции. — С. 252.
- ¹⁶ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 415. — Т. 5. — Арк. 97.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 500.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 102, 303.
- ¹⁹ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — М., 1977. — С. 246.
- ²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 13. — Арк. 12.

- ²¹ Кронштадтская трагедия 1921 года // Вопросы истории. — 1994. — № 4. — С. 4; ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 114. — Т. 5. — Арк. 446.
- ²² З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1, 2. — С. 75, 76; На защите революции. — С. 343, 344.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 25. — Арк. 163.
- ²⁴ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 13, 14.
- ²⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 33.
- ²⁶ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 107.
- ²⁷ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 5. — Арк. 707.
- ²⁸ Там само. — Арк. 709.
- ²⁹ Там само. — Арк. 303.
- ³⁰ В.И. Ленин и ВЧК. — С. 515.
- ³¹ Там же. — С. 517.
- ³² Там же. — С. 518.
- ³³ На защите революции. — С. 344.
- ³⁴ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 653. — Арк. 43.
- ³⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 55.
- ³⁶ *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 38.
- ³⁷ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 55.
- ³⁸ Там само. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 47; Спр. 414. — Т. 8. — Арк. 52; Ф. 5. — Спр. 593, 28487; Час «Чорного ворона». — Кіровоград, 1995. — С. 28, 29.
- ³⁹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 10.
- ⁴⁰ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 55.
- ⁴¹ Источник. Вестник архива Президента Российской Федерации. — 1996. — № 1. — С. 115–119; ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 10.
- ⁴² ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 623. — Арк. 1.
- ⁴³ ДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Арк. 12, 13.
- ⁴⁴ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 146.
- ⁴⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 8. — Арк. 233.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 193. — Арк. 47.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 254. — Арк. 56.
- ⁴⁸ *Гришин П.П.* Меньшевики и Октябрьская революция. — М., 1932. — С. 40.
- ⁴⁹ ДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Арк. 29–32.
- ⁵⁰ *Кокін С.А.* Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — С. 28.
- ⁵¹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 592. — Арк. 117.
- ⁵² *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 39; *Подболотов П.А., Спиринов С.М.* Крах меньшевизма в Советской России. — М., 1988. — С. 147.
- ⁵³ История советской разведки. Вып. третий (1926–1929). — М., 1961. — С. 218.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1642. — Арк. 2.
- ⁵⁵ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 84.
- ⁵⁶ ДА СБ України. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 325; Т. 12. — Арк. 40; Т. 10. — Арк. 59–61.

- ⁵⁷ Там само. — Т. 13. — Арк. 320; Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 12; Т. 13. — Арк. 59–61.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 414. — Т. 12. — Арк. 267.
- ⁵⁹ Звезда. Орган Екатеринославского губкома КП(б)У. — 1923. — 23 мая.
- ⁶⁰ *Подболотов П.А.* Крах эсеров-меньшевистской контрреволюции. — М., 1975. — С. 114.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ⁶² Правда. Орган ЦК РКП (б). — 1923. — 15 ноября.
- ⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 14.
- ⁶⁴ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 15. — Арк. 461.
- ⁶⁵ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 215.
- ⁶⁶ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 121.
- ⁶⁷ *Ветров Р.К.* Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. — Х., 1983. — С. 135.
- ⁶⁸ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 724.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Процесс контрреволюционной организации меньшевиков (1–9 марта 1931 г.). — М., 1931. — С. 12.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 69.
- ⁷² ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 415. — Арк. 208; Т. 13. — Арк. 719.
- ⁷³ Там само. — Т. 13. — Арк. 652, 654.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 719.
- ⁷⁵ История советской разведки. — С. 221.
- ⁷⁶ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 195. — Т. 1. — Арк. 5.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 414. — Т. 18. — Арк. 90.
- ⁷⁸ Там само. — Спр. 370. — Арк. 22.
- ⁷⁹ Там само. — Спр. 414. — Т. 20; Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 23, 24; Социалистический вестник. — 1927. — 15 января, 4 июня, 1, 21 декабря.
- ⁸⁰ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 56.
- ⁸¹ Там само. — Спр. 414. — Т. 20. — Арк. 85.
- ⁸² Там само. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 36, 59.
- ⁸³ Там само. — Арк. 263.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 82–84.
- ⁸⁵ Там само. — Арк. 68–70.
- ⁸⁶ История советской разведки. — С. 223.
- ⁸⁷ Там же. — С. 224.
- ⁸⁸ *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процесса над старой интеллигенцией (1928–1931) // Политическое образование. — 1989. — № 16. — С. 73; ДА СБ України. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 3, 4.
- ⁸⁹ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 61.
- ⁹⁰ *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процесса... — С. 72.
- ⁹¹ *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — М., 1980. — С. 273.
- ⁹² Процесс контрреволюционной организации меньшевиков. — С. 274.
- ⁹³ *Викторов Б.А.* Без грифа «секретно». Вып. третий. — М., 1990. — С. 160, 161.
- ⁹⁴ Процесс контрреволюционной организации меньшевиков. — С. 420.

- ⁹⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 19. — Т. 3. — Арк. 181.
- ⁹⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9–12.
- ⁹⁷ Там само. — Спр. 2. — Арк. 1; Ф. 13. — Спр. 19. — Т. 3. — Арк. 151.
- ⁹⁸ *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 259.
- ⁹⁹ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4–6.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 10, 11.
- ¹⁰¹ Отчет Екатеринославской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 80.
- ¹⁰² *Рудич Ф.М.* КП(б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? // Коммунист Украины. — 1991. — № 3. — С. 73–96.
- ¹⁰³ *Ленін В.І.* Проект резолюції про українську партію боротьбистів // Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 122.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 50.
- ¹⁰⁵ *Ленін В.І.* IX з'їзд РКП(б) 25 березня — 5 квітня 1920 р. // Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 266.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 25; *Ленін В.І.* III конгрес Комунистичного Інтернаціоналу // Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 53.
- ¹⁰⁷ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13.
- ¹⁰⁸ ВЧК-ГПУ. — С. 94.
- ¹⁰⁹ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 414. — Т. 5. — Арк. 471.
- ¹¹⁰ Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. — Х., 1920. — С. 31.
- ¹¹¹ В.И. Ленин и ВЧК. — С. 445.
- ¹¹² ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 15.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 19.
- ¹¹⁴ На защите революции. — С. 247.
- ¹¹⁵ Там же. — С. 249.
- ¹¹⁶ Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий. — С. 26; ДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 13381.
- ¹¹⁷ Коммунист. Орган ЦК КП(б)У, Харьковского губкома КП(б)У. — 1920. — 11 декабря.
- ¹¹⁸ ЦА ФСБ РФ. — Спр. 114728, приложение (без номера). — Арк. 22.
- ¹¹⁹ Кронштадтская трагедия 1921 года. — С. 11.
- ¹²⁰ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9, 10; Известия ВУЦИК. — 1921. — 24 июня; На защите революции. — С. 346.
- ¹²¹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 133.
- ¹²² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 300. — Арк. 16.
- ¹²³ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 63.
- ¹²⁴ Известия ВЦИК. — 1921. — 2 июня; Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ. — С. 67–68.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 300. — Арк. 16.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 37, 43.

- ¹²⁷ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ¹²⁸ В.И. Ленин и ВЧК. — С. 517.
- ¹²⁹ Обвинительное заключение по делу Центрального Комитета отдельных членов или организаций партий с.-р. по обвинению их в вооруженной борьбе против советской власти, организации убийств, вооруженных ограблений и изменнических сношениях с иностранными государствами. — М., 1922. — С. 52.
- ¹³⁰ *Ленін В.І.* III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповідь про тактику РКП 5 червня // Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 49–50.
- ¹³¹ *Адамський В., Канцелярук Б.* Політичні процеси в добу тоталітаризму: «Справа ЦК УПСР» // Сучасність. — 1996. — № 3–4. — С. 69.
- ¹³² *Чечель М.* Звідомлення з моєї командировки на Україну // Борітеся — поборите. — 1921. — 4 вересня. — С. 11.
- ¹³³ Дело членов ЦК УПСР Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярославла и других: Стенографический отчет. — Х., 1921. — С. 45–46.
- ¹³⁴ Суд над предателями Родины // Коммунист. — 1921. — 25 мая.
- ¹³⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 115. — Арк. 429; Дело членов ЦК УПСР...: Стеногр. отчет. — С. 4–5.
- ¹³⁶ На защите революции. — С. 346.
- ¹³⁷ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 653. — Арк. 43.
- ¹³⁸ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 57.
- ¹³⁹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 71.
- ¹⁴⁰ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 58.
- ¹⁴¹ В.И. Ленин и ВЧК. — С. 546; Известия ВЦИК. — 1922. — 28 февраля.
- ¹⁴² *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. — С. 210.
- ¹⁴³ Правда. — 1922. — 2 июня.
- ¹⁴⁴ Процесс партии социалистов-революционеров: речи государственных обвинителей. — М., 1922. — С. 243–244.
- ¹⁴⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 58; Спр. 19. — Т. 5. — Арк. 145–152.
- ¹⁴⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1, 15.
- ¹⁴⁷ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 58.
- ¹⁴⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I, изд. 7-е. — М., 1977. — С. 670–674.
- ¹⁴⁹ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 25.
- ¹⁵⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 53.
- ¹⁵¹ Известия Всероссийского ЦИК Советов. — 1923. — 20 марта; Известия. — 1923. — 21 марта; Правда. — 1923. — 17 апреля.
- ¹⁵² *Кокін С.А., Мовчан О.М.* Ліквідація більшовиками... — С. 49; ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1077-а. — Арк. 46.
- ¹⁵³ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 26.
- ¹⁵⁴ Там само. — Спр. 193. — Арк. 46, 47.
- ¹⁵⁵ Там само. — Ф. 5. — Спр. 34374.
- ¹⁵⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 564.
- ¹⁵⁷ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 326.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 348.

- ¹⁵⁹ Там само. — Т. 4. — Арк. 47, 164.
- ¹⁶⁰ Комунист. — 1926. — 17 січня; Вісті. — 1926. — 19 січня.
- ¹⁶¹ *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). — К., 1993. — С. 33.
- ¹⁶² *Пристаїко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 31.
- ¹⁶³ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 357.
- ¹⁶⁴ Там же. — Арк. 359.
- ¹⁶⁵ *Сфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. — К., 1997. — С. 46.
- ¹⁶⁶ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 72.
- ¹⁶⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Т. 4. — Арк. 6.
- ¹⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 30–30 зв.
- ¹⁶⁹ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 195–227.
- ¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2628. — Арк. 24.
- ¹⁷¹ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 370. — Т. 3. — Арк. 27; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.
- ¹⁷² Там само. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 190, 191; Ф. 5. — Спр. 34438; Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 14.
- ¹⁷³ Там само. — Арк. 261–263.
- ¹⁷⁴ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 2.
- ¹⁷⁵ Там само. — Спр. 10. — Арк. 128.
- ¹⁷⁶ Там само. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 293.
- ¹⁷⁷ Там само. — Арк. 281.
- ¹⁷⁸ Там само. — Арк. 122.
- ¹⁷⁹ Там само. — Арк. 120.
- ¹⁸⁰ Там само. — Арк. 82–84.
- ¹⁸¹ *Елфимов Е., Щетинов Ю.* Три процесса... — С. 72.
- ¹⁸² ДА СБ України. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 68–70.
- ¹⁸³ *Викторов Б.А.* Без грифа... — С. 133–136.
- ¹⁸⁴ *Шаповал Ю.І.* Знищене відродження // Радянська Україна. — 1991. — 19 січня.